

Нуреев Р. Теория общественного выбора // Вопросы экономики.- 2002.-№8-12, 2003.- №1-2; Обыденков А. Институциональные особенности саморегулирования бизнеса // Вопросы экономики.- 2003. - №11.- С.88-98; Олейник А.Н. Институциональная экономика. - М., 2000; Шастико А.Е. Неинституциональная экономическая теория. - М., 1998 та ін.

4. Єщенко П.С., Кваснюк Б.Є., Бірюков О.А. Нова модель держави. - Слав'янськ: "Печатный двор", 2002. - 143 с.; Купавих О.В., Левіна І.В. Інституціональні підходи до визначення моделі економічної ролі держави в трансформаційний період / Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 55. - Донецьк, Дон НТУ, 2003. - С. 15-21; Александрова Є.Г., Герасименко В.П. Роль держави в інституціональних перетвореннях перехідної економіки / Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 55. - Донецьк, Дон НТУ, 2003. - С. 200-205; Олейник А. Роль государства в установлении прав собственности (К воп-

росу о теореме Коуза) // Мировая экономика и международные отношения.- 2003.- №7.-С.52-61; Серёгина С.Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход. - М.: Изд-во "Дело и Сервис",2002. - 288 с. та ін.

5. Крисоватий А.І. Теоретичні засади податку як соціально-економічної категорії // Фінанси України. - 2003. - №2. - С. 9-10 .

6. Борисенко З. Перше десятиріччя конкурентної політики в Україні // Економіка України. - 2003. - №11. - С.6.

7. Крючкова П. Снятие административных барьеров в экономике (условия и возможности глобальной институциональной трансформации) // Вопросы экономики. - 2003. - №11.- С.65-77.

8. Дегтярев А., Маликов Р. Коррупционная основа административных барьеров // Вопросы экономики. - 2003. - №11. - С. 78-87.

Статья поступила в редакцию 01.03.2004

А.А. ТКАЧ к.е.н., профессор

Гуманітарний університет „Запорізький інститут державного і муніципального управління”

СПЕЦИФІКАЦІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ЯК БАЗИСНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІНФРАСТРУКТУРИ РИНКУ

Серед інституційних ознак ринкової трансформації перехідної економіки чільне місце відводиться відносинам власності. Проведення приватизації стало, по суті, першим полігоном для випробування шляхів і методів специфікації (установлювання) прав власності в реаліях переходу від державної до приватної власності. З переміною форм власності нерозривно зв'язані формування й розвиток ринкової інфраструктури у країнах з перехідною економікою. Переворот у формах власності повинен генерувати відповідні зміни у відносинах з приводу власності.

Важливою умовою подальших рин-

кових перетворень в Україні є специфікація прав власності, тобто, закріплення за кожною правочинністю чітко визначеного власника. Це означає, що, коли у кожній правочинності є свій виключний власник, право власності повністю специфіковано, а доступ до нього інших суб'єктів обмежений.

Економічна теорія прав власності сформувалася поступово, починаючи від Кодексу Наполеона, який ліг в основу громадянських кодексів ряду європейських країн і отримав значний розвиток у працях

визначних зарубіжних економістів середини й другої половини XIX століття, таких як Рональд Коуз, Армен Алчіан, Гарольд Демзец, Даглас Норт, Олівер Е. Вільямсон та інші. У зарубіжній літературі наголошується на тому, що права власності набувають трьох форм: право користування, право одержувати прибуток і право вносити зміни в зміст і форму об'єкту [2, с.26-27].

В дослідженнях А. Гальчинського, В. Корнієнка, В. Коцюбинського, П. Кучерявенка, І. Лазні, І. Лукінова, О. Мамалуя, С. Мочерного, Ю. Пахомова, В. Положія, А.Покритана, В. Рибалкіна, Л. Чижова та інших послідовно аналізуються питання теорії власності в ринковій системі.

Теоретичною основою розкриття змісту власності при переході до ринкових відносин стали дослідження економістів радянського періоду, які базувались на трьох основних підходах до її визначення. Перший характеризується тим, що власність розглядається як окреме, самостійне виробниче відношення, як форма привласнення матеріальних благ і перш за все засобів виробництва (Я.Кронрод, Н.Колесов, А. Смірнов, К. Хубієв та ін.).

Другий вирізняється тим, що власність повинна розглядатись крізь призму системи виробничих відносин (Н.А.Цаголов, В.Н.Черковец, А.К.Покрытан та ін.), які є реалізацією, проявом відносин власності. Представники третього підходу кваліфікують власність як відносини надбудови, які не мають об'єктивного самостійного економічного змісту і включають її в коло категорій права (В. Шкрєдов, А.Чепуренко та ін.) [11, с.40].

Активізація досліджень проблем власності в останні роки, свідчить, поперше, про незавершеність дискусії. По-друге, практика приватизації в країнах СНД показала, що відсутність хорошої теорії власності має своїм наслідком безліч помилок у процесі приватизації і значні матеріальні втрати [11, с.40].

Приватизація як важливий засіб зміни форм власності в країнах з перехідною економікою відбувається без достатнього глибокого дослідження наслідків, а

головне, без прогнозування того, як вплине зміна правомочності на діяльність потенційних власників, чи зможуть вони ефективно скористатися своїми правами. Синдром «безвласності» виявився настільки глибоким і могутнім, вважає В.Юрчишин і Г. Запша, що відучив багатьох від уміння розпоряджатися власністю після того, як вона була надана державою [15, с.47]. Наприклад, в Україні тільки після „падіння” значної кількості підприємств з'явилися пропозиції про необхідність приватизації в напрямку пошуку „ефективного власника”. Рішення про приватизацію, які приймалися на основі положень ліберально-монетаристського напрямку в економічній теорії не враховували деяких суттєвих положень неоінституціоналізму і, перш за все, присвячених аналізу не тільки приватної, а й інших форм власності (акціонерної, колективної, державної), співставленню їх порівняльної ефективності в забезпеченні ринкових відносин. Проведення такого аналізу прав власності, стосовно інфраструктури ринку, в певній мірі, доповнює і розширює уявлення з питань подальшого реформування суспільства.

Роздержавлення і приватизація в країнах з перехідною економікою пройшли певний шлях, але цей процес ще не завершений. Зокрема в Україні прийнята нова державна Програма приватизації на 2003-2008 рр. як широкомасштабний соціально-економічний проект реформування власності, що почався на початку 90-х років і має бути закінчений у 2008 році [12]. Після цього всі норми і правила приватизації, на думку М.Чечетова, припинять свою дію й регулювання прав власності повинне буде здійснюватися на основі зовсім інших законодавчих актів [13].

Загальні процеси ринкової трансформації і завершення приватизації як центральні проблеми суспільств з перехідною економікою висунули немало інших вагомих задач, які потребують свого вирішення. Серед них важливе місце посідає проблема розвитку ринкової інфраструктури.

Тому завданнями цього дослідження в комплексі проблем з узагальнення до-

свіду й шляхів подолання недоліків минулих етапів приватизації є аналіз механізмів впливу специфікації прав власності на становлення ринкової інфраструктури перехідної економіки, а також оцінка можливостей створення стабільних правил гри на приватизаційному ринку, які повинні закласти основи регулювання процесів специфікації прав власності й розвитку інституціональної ринкової інфраструктури.

Ми виходимо з того, що відносини власності виступають інституціональною основою ринкової інфраструктури як сукупності норм і правил, а також умовою формування інститутів, що забезпечують виконання та контроль за їх дотриманням. Дуже важливо зазначити, що право власності є фундаментом інституціональної інфраструктури. Інституціональні зміни прав власності започатковують правові, економічні й психологічні елементи формування й розбудови ринкової інфраструктури.

Існує багато підходів до визначення змісту й ролі власності, але більшість дослідників сходяться на системоутворюючій ролі відносин власності в будь-якій економічній системі суспільства.

Серед сучасних вчених необхідно виділити Е. Фуруботна і Р. Ріхтера, які дають визначення прав власності з точки зору прийняття господарських управлінських рішень: «Права власності визначають економічне або матеріальне становище кожного індивідуума відносно інших членів суспільства. Вони створюють умови для децентралізації прийняття рішень. Конституція порядку виступає як результат багатосторонніх угод з метою зменшення зусиль багатосторонньої координації прийняття рішень, на відміну від іншої крайності - повної централізації в прийнятті господарських рішень. Але в чистому виді це ніколи не вдавалось навіть в радянській економіці або в армії» [4, с.271].

Власність є відносини між людьми з приводу відчуження-привласнення речей, як послідовна зміна процесу відчуження на стан привласнення, з наступним переходом у процес привласнення і стан відчуженості [16, с.42].

Найсуттєвішою рисою відносин власності є привласнення. Якщо суб'єктом відносин з приводу привласнення виступає індивід, то це означає встановлення верховенства його волі по відношенню до речі. Але це можливо лише тоді, коли таке відношення особи до речі буде загальнови-значим. Якщо розглядати інші форми власності, то привласнення буде полягати в перетворенні речі в об'єкт волі колективу або державної волі. В цьому вольовому моменті й полягає специфічна визначеність привласнення [16, с.40].

Специфікація прав власності як процес знаходить своє відображення в наборі правил, які суттєво залежать від: конкретного ресурсу й історичних умов визначення суб'єкта, що володіє таким виключним правом; об'єкта (по відношенню до якого відповідний склад правочинностей може бути реалізований); механізма наділення правами та їх передачею [14, с.154].

Таке визначення специфікації прав власності витікає з концепції власності як складного пучка правочинності, причому правочинність на один і той же ресурс може належати різним людям. Найчастіше в дослідженнях використовується один із варіантів визначення пучка правочинності, який належить англійському юристу А. Оноре. Він виділив наступні правочинності власника [5, с.11-13]:

- право володіння (*ius possendi*), змістом якого є фізичний контроль над власністю й намагання здійснювати виключний контроль, в тому числі через посередників, агентів;

- право користування (*ius utendi*), тобто особистого використання речі;

- право розпорядження або управління (*ius abutendi*): рішення, як і ким річ може бути використана;

Процес специфікації прав власності знаходить своє відображення в переліку правил, який суттєвим чином різниться як стосовно конкретного ресурсу, так і відносно історичного періоду й місця. У вітчизняній економічній літературі не поміченим залишається той історичний факт, що основи правомочностей і специфікації прав

власності були закладені в Російській імперії ще на початку XIX століття комісією кодифікування під керівництвом М.М. Сперанського. Зібрання законів Російської імперії було підготовлене у вигляді „Повного зібрання законів Російської імперії“, що складалося з 45 томів (33920 нормативних актів) і було опубліковано в 1830 р.[6, с.988].

Існувало два основні види власності: приватна і державна. Також можна виділити власність Персон Імператорського Будинку, яка займала проміжне положення. Це право власності визначалося силою загальних законів і, при продажу, обміні й заставі майна кожному, хто досягав повноліття, надавалась повна свобода. Можливо, що саме вказані норми послужили основою для виділення в економічній науці терміну „персональна інфраструктура“ [3].

Повне право власності передбачає, що особа має, у встановлених законом межах, право на володіння, користування й розпорядження одночасно, а неповним воно є, коли особа обмежується в користуванні, володінні або розпорядженні іншими сторонами.

Для розуміння сутності інфраструктури цікавим є положення про „право сторонньої участі у вигодах майна“, яке було двох видів: загальне і приватне. Право загального володіння стосувалося або майна, яке завдяки „властивості своїй або згідно із законом“ було неподільним, або майна, що підлягало розподілу [6, с.989]. Найчастіше таке право власності встановлюється на об'єкти інфраструктури.

Результати первинної приватизації у країнах з пануючою державною власністю засвідчили певну структуру розподілу правочинностей суб'єктів власності. Очевидно, що первинна приватизація ще не забезпечила оптимальної структури власності, тобто такого становища, при якому кожна з правочинностей знаходиться в руках власника, зацікавленого в найбільш ефективному її використанні. Достатньо пригадати проміжні результати приватизації у країнах СНД, які на думку А.Покритана і В.Гринчука дискредитують практику реформ [11, с.40].

Хоча слід зазначити, що інституціональні зміни в суспільстві не повинні обмежуватись приватизацією. Вона має сенс лише тоді, коли в результаті її проведення, економіка починає працювати більш ефективно й покращується життя громадян. Ю. М. Пахомов вважає, що приватна власність визріває природним шляхом, що в наших умовах означає її підтримку державою. У будь-якому випадку успіх у реформуванні власності передбачає наявність ринку капіталу, сприятливого інвестиційного клімату, створення такої податкової системи, яка б стимулювала виробника до підвищення ефективності виробництва [10, с.300]. Усі перераховані умови можна було б віднести до елементів ринкової інфраструктури, формування якої тільки розпочалося.

Відсутність своєчасних досліджень сутності й механізмів зміни прав власності, на наш погляд, є своїм наслідком певні прорахунки й помилки в процесі приватизації, зубожіння й соціальне розшарування значної частини населення [13]. Про недоліки, допущені в процесі приватизації свідчить, між іншим те, що з'являються пропозиції відносно перегляду приватизації, які подаються у формі суперечок між господарськими суб'єктами. Власників звинувачують у тому, що вони не виконують інвестиційних зобов'язань, накладених на них державою в процесі приватизації. Як свідчать дані Всеросійського опитування ROMIR Monitoring, 44% респондентів вважають, що результати приватизації повинні бути переглянуті, ще 33% виступають за їх частковий перегляд і тільки 18% виступають проти [1]. Більше того, 57% опитуваних погоджуються з тим, що великих капіталістів необхідно притягувати до кримінальної відповідальності з питань приватизації.

Одним із недоліків приватизації є її нелегальна форма, яка здійснюється через процедуру відсудження, за допомогою податкових застав [12]. Початок прозорості приватизації, тобто вимога декларації про чисте походження грошей, вперше була застосована ФДМ України лише в жовтні 2003 р.[8]. Таким чином, в Україні тільки

через десять років почала відпрацьовуватись схема прозорої приватизації. Це підтверджує початкову тезу про те, що інституціональна інфраструктура ринку в Україні знаходиться в стані первісного формування і потрібні чималі зусилля для розробки цивілізованих правил і норм специфікації прав власності. Це стосується не лише приватної і колективної, але й державної форми власності.

Специфікація прав державної власності потребує значних зусиль науки і практики управління в умовах переходу від чисто державної до змішаної форми власності. На деяких підприємствах, де є суттєва частка держави, економічний стан значно погіршується [7]. Ми вбачаємо дві головні причини такого стану справ. Перша причина зумовлена нездатністю або небажанням деяких органів влади ефективно управляти державною власністю. Наприклад, на Луганському верстатобудівному заводі центральні й місцеві органи влади втратили контроль над станом справ на підприємстві, після чого фактично відбулася приватизація стратегічно важливого заводу, а прокуратура порушила карну справу за фактом зловживання владою з продажу. Президент України Леонід Кучма, стурбований станом деяких акціонерних товариств, де держава володіє великим пакетом акцій, доручив Кабінету міністрів до першого березня 2003 року зосередити управління всіма державними корпоративними правами в руках Фонду держмайна [9]. Друга причина полягає в намаганні довести підприємства до банкрутства, знизивши їх вартість напередодні приватизації, для того щоб придбати їх за ціною нижче ринкової.

Аналіз показує, що в Україні недостатньо відпрацьовані механізми регулювання специфікації прав власності держави в ринкових умовах. Змішана форма власності не дозволяє розраховувати тільки на ринкові механізми взаємодії держави й колективного чи приватного власника, вона вимагає розробки і впровадження організованих (формальних) правил поведінки суб'єктів господарювання, включаючи і владні структури, відповідальні за корпо-

ративні права держави. Формування вказаних правил повинно базуватись не на соціалістичному розподілі власності, а на інституціональних принципах специфікації прав власності, які повинні визначати напрями становлення й регулювання ринкової інфраструктури.

Співвідношення регулювання й дерегулювання не має чіткої межі. Проста демонстрація методів дерегулювання, як більш ефективних, не свідчить про те, що регулювання є другорядним методом організації економічної діяльності. Наприклад, О. Вільямсом вважає, що недоліки саморегулятивної політики коливаються залежно від виду та форм регуляторної діяльності. Все залежить від оцінки конкретної сфери їх застосування і, можливо, що „очікувані переваги відмови від регуляції можуть виявитися ілюзорними” [2, с.331].

Досвід приватизації в сусідніх Польщі, Угорщині, Словаччині показує, що продавати збиткові державні заводи за низькими цінами – значить завдавати шкоди суспільству [8]. У таких випадках найкраще формувати антикризовий менеджмент підприємств, що одержує свободу дій, одночасно перебуваючи під контролем держави. І лише після успішного здійснення санації, коли об'єкт стає привабливим для потенційних інвесторів, держава може продати свій пакет. Саме на вирішення цієї проблеми націлений новий закон про відновлення платоспроможності підприємств, який, серед іншого, передбачає процедуру санації підприємства боржника: перше - це усунення власників акцій і виконавчих органів боржника від управління об'єктом, друге - впровадження процедури розпорядження майном і призначення державного розпорядника, третє - створення ради кредиторів і пошук інвесторів, четверте - розробка плану санації, що затверджується розпорядником, кредиторами і судом. При цьому держава контролює всі фінансові потоки, що йдуть через підконтрольне підприємство [8].

Важко погодитись з думкою про те, що держава не може ліквідувати ті права власності, які ще життєздатні і відповідають економічним відносинам, що не заста-

ріли. І навпаки, не можна створити таке право власності, умови для якого не визріли [11, с.44]. Ми вважаємо, що саме такі колізії відбуваються у приватизаційних процесах країн СНД.

Специфікації прав власності в країнах з перехідною економікою перешкоджає й несприятливе ділове середовище. Наприклад, в Україні тільки 23,1% опитуваних вважають, що судова система спроможна забезпечити виконання їх комерційних угод і лише 12,5% - що суди здатні ефективно захищати їхні підприємства та особисту безпеку від злочинності [1]. Тризовним симптомом є те, що за 1999-2002 рр. ситуація на краще майже не змінилась. Низький рівень очікуваного забезпечення виконання контрактів вітчизняних підприємців свідчить, щонайменше, про два негативних чинники інституціонального характеру: специфікація прав власності нерідко має віртуальний характер, а трансакційні витрати зростають.

Розглянутий нами аналіз, зосереджений на проблемах специфікації прав власності як похідної від приватизації і можливому її впливу на інфраструктуру ринку, дозволяє зробити певні висновки.

Нечітко специфіковані права власності на підприємствах зі змішаною формою володіння ми вважаємо головною причиною їх банкрутства. Така ситуація добре відома в недавньому минулому по відношенню до державної власності, нерационального, а інколи й варварського споживання ресурсів, що знаходяться у спільному використанні.

Другий період пов'язаний з початком приватизації у країнах СНД, коли власність уже змінилась, а форми господарювання, в своїй основі, залишилися такими, якими вони були за державної власності. Тобто, потрібний певний час, щоб форми господарювання стали відповідати характеру власності. Змінитись повинна не тільки форма, але й характер власності, а це може відбутись тільки шляхом закріплення прав розпорядження об'єктами власності. Очевидно, саме в такий спосіб відбувається специфікація прав власності.

Особливістю приватизації в Україні

є те, що частина об'єктів доводиться до банкрутства після їх приватизації тими, хто зацікавлений установити контроль над підприємством, коли вже ФДМУ чи інші державні органи, не в змозі впливати на цей процес. Так звана „переприватизація” відбувається шляхом специфікації прав власності тих, хто в період прозорої приватизації не хотів чи на міг „засвічуватись” як власник. Тобто, відбувається фактичний перерозподіл прав власності тіншовими засобами. У даному випадку трансакційні витрати перекладаються на суспільство або на рядових власників акцій у вигляді втрат реальної або можливої ринкової їх ціни. Приватизацію, якій передують доведення об'єктів до банкрутства, перерозподіл прав власності шляхом навмисного банкрутства приватизованих підприємств з наступною купівлею здешевлених акцій, навіть за більш високою, ніж номінальна, ціною, ми називаємо „трансакційними витратами приватизації”

Суб'єктами переприватизації у вказаний спосіб виступають, як правило, керівники приватизованих підприємств, які діють від свого імені й за свій рахунок або від імені невідомих власників, банків, включаючи й іноземний капітал. У тому, що національний чи іноземний капітал скуповує акції приватизованих підприємств немає нічого протиправного, мова йде лише про те, що: по-перше, значно збільшуються трансакційні витрати приватизації, причому, не за рахунок покупців, а за рахунок власників акцій, які, в більшості своїй, є рядовими громадянами суспільства (не підприємцями) або працівниками приватизованих підприємств; по-друге, протизаконною є діяльність, яка веде до навмисного банкрутства підприємств. Така діяльність вимиває значні маси рядових акціонерів із процесу участі в управлінні корпораціями, що, поряд з іншими чинниками, робить неможливим формування соціально орієнтованої ринкової економіки як стратегічної цілі реформування суспільства. Замість цього з'являється все більше ознак державно-монополістичного, а можливо й державно-бюрократичного капіталізму, основою якого можуть стати відпові-

дні зміни прав власності.

Таким чином, новизна дослідження полягає в розкритті механізмів взаємодії процесів приватизації, специфікації прав власності в процесі інституціоналізації ринкової інфраструктури, запровадженні й розкритті змісту таких нових понять, як „транзакційні витрати приватизації” і „переприватизація”, виділенні двох періодів специфікації прав власності у зв'язку з зміною її форм і створенні адекватних форм господарювання у вітчизняній історії.

Практичне значення проведеного аналізу полягає в обґрунтуванні необхідності розробки механізмів специфікації прав власності для змішаних її форм, покращенні управління корпоративними правами, запровадження шляхів зниження транзакційних витрат, формуванні інституціональної ринкової інфраструктури.

Специфікація прав власності - важливий, але не єдиний базисний інститут ринкової інфраструктури, тому існує потреба їх подальшого дослідження.

Література

1. Акімова І., Кузяків О. Діловий клімат протягом 1999-2002 рр.: нічого не змінилося // Дзеркало тижня. - 2002, - 17 травня.
2. Вільямсом, Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. - К.: Видавництво „Артек”, 2001. - 472 с.
3. Jochimsen R. Theorie der Infrastruktur. Tubingen. 1966. 256 s.
4. Institutions and Economic Theory: The contribution of the New Institutional Economics - The University of Michigan Press, 1997-541 s.
5. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности. - М.: ИМЭМО РАН, 1990. - с. 11-13.
6. Ключевский В.О. Русская история:

Полный курс лекций: В 2-х кн.: Кн. 2. - Мн.:Харвест. М.: АСТ, 2000. - 1056 с.

7. Модич М. ВАТ „Рівнеазот”: державну власність продають, як гнилу картоплю. // Дзеркало тижня. - 2003. - 31 травня.
8. Нивкін А. Квиток у велику приватизацію – сплачені податки // Дзеркало тижня, 2003. - 11 жовтня.
9. Павлова О. Програма приватизації: що далі?// Дзеркало тижня. - 2003. - 21 червня.
10. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. - К.: Международный деловой центр, 1998. - 432 с.
11. Покрытан А., Гринчук В. Некоторые вопросы анализа и реформирования отношений собственности // Экономика Украины. - 2003. - № 11.- С. 40-46.
12. Чечетов М. Новая программа приватизации – главная составляющая экономической стратегии государства // Зеркало недели. - 2003. - 29 марта.
13. Симоненко В. Бідність, зубожіння, здичавіння?! // Дзеркало тижня. - 2003. - 18 жовтня.
14. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. - М.: ТЕИС, 2002. - 591 с.
15. Юрчишин В., Запша Г. Развитие отношений собственности на селе: концептуальные основы становления и утверждения частного сектора // Экономика Украины. - 2003. - №11. - С. 47-60.
16. Якубенко В.Д. Базисні інститути в трансформаційній економіці. Монографія. К.: КНЕУ, 2003. - 254 с.

Статья поступила в редакцию 19.03.2004